

УДК 94: 327.8 (100)

DOI <https://doi.org/10.35433/history.112099>

Троян Сергій,

доктор історичних наук, професор,
професор Інституту соціологічних наук
Жешувського університету (Польща)
kattis@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3053-6530>

Румак Анета,

магістр, докторантка кафедри філософії
Жешувського університету (Польща)
rumak.an.76.09@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2718-0323>

КОРДОНИ І ПРИКОРДОННЯ В СОЦІОІСТОРИЧНОМУ ВИМІРІ

Метою статті є висвітлення сутності феномена кордонів і прикордонь у соціоісторичному вимірі, аналіз їхньої еволюції від геополітичних і адміністративних меж до складних культурних, ідентифікаційних і символічних просторів взаємодії. Автори розглядають кордон як багаторівневий конструкт, що водночас структурує простір, впорядковує соціальні взаємини та відображає цивілізаційні трансформації. Методологічна основа дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, який поєднує історіософський, соціологічний, культурологічний і політологічний аналіз. Використано історичний і структурно-функціональний методи та принципи науковості, історизму, системності й узагальнення. Наукова новизна. У статті обґрунтовано положення про те, що кордон є не лише лінією розмежування, а насамперед динамічним соціальним і культурним явищем. Запропоновано трактування прикордоння як простору зустрічі, взаємодії-інтерації та цивілізаційних, етнокультурних і політичних взаємовпливів. Розкрито роль прикордонь у формуванні національних ідентичностей і в переосмисленні історичних наративів у сучасному світі. Висновки. Узагальнено, що кордони в соціоісторичному вимірі постають як відображення суспільних трансформацій і визначають напрям їхнього розвитку. У глобалізовану епоху вони дедалі частіше набувають гібридного характеру і поєднують фізичні, ментальні та символічні компоненти. Аналіз показує, що прикордоння перетворюється на своєрідну «лабораторію історії», де формуються нові моделі співіснування, толерантності та самоідентифікації. Розуміння соціоісторичної природи кордонів має вагоме значення для осмислення сучасних процесів у міжнародних відносинах, а також для формування стратегій подолання конфліктності й зміцнення культурного діалогу в Європі та світі.

Ключові слова: *кордон, прикордоння, соціоісторичний вимір, символічний простір, людина прикордоння, ідентичність, культурна взаємодія.*

Постановка проблеми. Дослідження кордонів і прикордонь (погранич), а також ідентичності особи та груп у контексті прикордоння мають тривалу інтелектуальну традицію. Зацікавлення відповідною проблематикою значною мірою зумовлене тим, що сприйняття ролі та функцій кордонів змінювалося з плином часу під впливом геополітичних трансформацій, економічних процесів і міграційних викликів. Як зазначають редактори лексикону «Студії над кордонами і прикордоннями», еволюція уявлень про кордони є симптомом ширших суспільно-політичних змін. До Першої світової війни кордон розглядався як «орган» суверенної національної держави – лінія, що чітко відділяла одну державу від іншої; після Другої світової війни його сприймали радше як суспільно-політичний і юридичний процес, спрямований на забезпечення територіальної цілісності держави (Studia nad granicami i pograniczami, 2020, s. 9–10).

У 1970-х рр. XX ст., під впливом «культурного повороту» в гуманітарних науках, активізувалися критичні студії про кордони й ідентичність. Відтоді кордони почали трактуватися як суспільно-культурні конструкти, сформовані в процесах соціальних дискусій і практик; тобто, як символи і уявлення, що існують не лише у формі фізичних територіальних меж, але й у свідомості людей. Як слушно зазначав Е. Коен, «символічне вираження і підтвердження кордону зміцнює у людей відчуття належності до спільноти» (Cohen, 2023, p. 83).

Про важливість дослідження кордонів і прикордонь на мікрорівні наголошував А. Каппелер. Він відзначив, що започатковані працею П. Салінса в 1989 р. студії французько-німецького кордону стали прикладом того, як *border studie* відкрилися для мікроісторичних підходів. Такі дослідження аналізують вплив «межового становища» на життя населення по обидва боки кордону, а також з'ясовують, яким чином зміни державних меж позначаються на людських долях («Поверх кордону», 2010).

В останні роки натомість зростає інтерес до макрорівневих студій, що поєднують локальні перспективи з ширшими процесами соціального конструювання, деконструювання та реконструювання кордонів. Сучасні дослідження прикордонь розглядають їх як території соціальної взаємодії, де переплітаються культурні, політичні й економічні контексти. Дедалі частіше йдеться про суспільну конструкцію кордонів, про категорії приналежності, подібності й відмінності межових просторів, а також про уявлення «світу всередині» та «світу поза» межами. Кордони тепер асоціюються не лише з просторовими обмеженнями, а й з уявленнями про національну ідентичність, мову, культуру, історичну пам'ять, політичні та економічні реалії.

У сучасному Європейському Союзі досвід перетинання кордонів є нерівномірним: для одних він символізує мобільність і відкритість, для інших – обмеження та нерівність. Цей контраст підштовхує до вивчення відмінностей у сприйнятті та досвіді прикордоння. Особливо актуалізувалося поняття «нової нормальності» в умовах війни Росії проти України, коли, як зазначають дослідники, повсякденність набуває рис екстремального існування, а питання справедливості й страждання стають складниками нового соціального досвіду (Українське суспільство в умовах війни, 2024, с. 343).

Проблематика кордонів і прикордонь, взаємодії «свого» і «чужого», а також ідентичності людини прикордоння розробляється у численних наукових працях у Польщі, Україні та поза їх межами. З-поміж дослідників, які зробили суттєвий внесок у вивчення цих питань, варто відзначити Г. Бабінського, О. Бенчак, П. Бурдє, М. Гольку, М. Зелінську, Зб. Курча, Є. Нікіторовича, А. Садовського, І. Чорновола, К. Шестакову – тематика простору, фронтів, кордонів і прикордонь; Я. Верменич, Б. Гудя, М. Дністрянського, А. Каппелера, І. Кононова, Р. Коцана, В. Кравченка, Е. Новіцьку, А. Рібера, Т. Чаркіну – історичні й теоретико-концептуальні засади кордонів, регіонів, погранич; Б. Вальденфельса, Д. Вояковського, А. Гуревича, А. Киридон, Е. Коена, О. Кривицьку, Л. Нагорну, П. Нора, Я. Поліщука, Ц. Тодорова – проблематика «свого» і «чужого», індивідуальної та колективної пам'яті й «місць пам'яті», кордонів фізичних і символічних або уявних (ментальних); П. Длугоша, О. Майбороду, А. Малеху, А. Румак, С. Трояна, В. Трояна, О. Яворську – питання регіональної ідентичності й ідентичності людини прикордоння.

У Білостоцькому університеті (Республіка Польща) регулярно видається періодичне наукове видання «Пограниччя. Суспільні студії», де публікуються результати міждисциплінарних досліджень прикордонних територій. Важливим академічним майданчиком стала також Міжнародна конференція в Санокі (Республіка Польща) «На прикордонні культур і народів», яка вже майже півтора десятиліття об'єднує польських, українських і європейських науковців; результати її роботи відображені у серії томів під однойменною назвою.

До новітніх здобутків належать дисертаційні дослідження, захищені у 2023 р. в Жешувському університеті (Республіка Польща). Зокрема, праця М. Кісали-Беднаж присвячена проблемам колективної пам'яті та наративної ідентичності колишніх мешканців уже неіснуючих міст Підкарпатського воєводства, а дослідження І. Слоти аналізує національну ідентичність українських студентів у південно-східній Польщі на основі порівняльного аналізу результатів опитувань 2014 і 2022 рр. (Kaźmierska, 2023; Słota, 2022).

Попри велику кількість наукових праць, проблема кордонів і прикордонь залишається відкритою для нових підходів і міждисциплінарних

інтерпретацій. Як слушно наголошує Я. Верменич, рівень заглиблення в історичні, культурологічні, соціологічні, антропологічні та політико-географічні аспекти кордонності все ще залишається недостатнім. Недостатньо розробленими є також питання порубіжної ментальності, феномену прикордонної культури, явищ маргіналізації та еволюції концепту «порубіжності» в історії ідей (Верменич, 2011, с. 29).

Мета статті полягає у встановленні співвідношення між кордонами та прикордонними територіями в контексті їх соціоісторичного виміру.

Виклад основного матеріалу. Кордони в соціоісторичному вимірі. Проблема визначення кордонів – як реальних, так і символічних – завжди була складною та багатовимірною. Їхні межі часто виявляються умовними, історично змінними, а нерідко й суто уявними. Кордони можуть бути невловимими, затертими, а їхню протяжність складно точно окреслити. Не завжди зрозуміло, де саме проходить лінія розмежування, які ознаки характеризують об'єкти з одного й іншого боку. П. Бурд'є зазначав, що «відчуття кордону» як «відчуття статусу» і «дистанції», тобто усвідомлення того, що дозволено, а що – ні, є невід'ємною частиною структури соціального простору (Беседіна, 2018, с. 148).

Ці міркування стосуються не лише просторових, а й часових кордонів. Складно визначити, де завершується одна історична епоха і починається інша, чи відбувається цей перехід одночасно у всіх сферах життя. На думку М. Гольки, питання полягає в тому, «які існують подібності й різниці між буттями, чи дане буття більш поєднується з іншими, чи відрізняється від них, і де між ними можна визначити можливі кордони» (Golka, 2010, s. 261). Кордони, навіть умовні, функціонують як соціальні й культурні лінії, що позначають відмінності, поділи та позиції сторін – осіб, груп, культур чи держав.

Соціоісторичне осмислення феномену кордонів передбачає врахування їхнього конкретно-історичного контексту, багатофункційності та внутрішньої неоднорідності. Кордони можуть виступати як фізичні чи символічні бар'єри, що виконують політичні, економічні та культурні функції. Їхнє формування зумовлюється як природними чинниками – гірськими пасмами, річками, морськими берегами, – так і соціокультурними взаємодіями між групами. Часто вони встановлюються зовнішніми силами імперського характеру, що призводить до конфліктів і суперечок. Таким чином, кордони можуть сприйматися як тягар або як необхідна умова впорядкування простору.

У випадку державних і геополітичних кордонів важливо розуміти їхню арбітральність і залежність від співвідношення сил. Вони є вразливими до політичних, економічних і культурних процесів у суміжних регіонах, а будь-яке зміцнення чи послаблення цих факторів може призвести до їх зміни.

Саме тому прикордонні війни часто стають наслідком тривалих міждержавних або міжрегіональних суперечок.

М. Голька запропонував типологію кордонів у контексті міжлюдських відносин (Golka, 2010, s. 262):

1. Кордон як «окоп» – найжорсткіший тип, який повністю розділяє сторони без можливості співпраці.

2. Кордон як «ріка» – пасивна межа, що водночас розділяє й поєднує; сторони знають одна про одну, але не вступають у відкритий конфлікт.

3. Кордон як «стіна» – вияв ізоляції чи сегрегації; сторони усвідомлюють власну відмінність, але уникають конфронтації.

4. Кордон як «паркан» – символічна межа, яка допускає контакт і навіть взаємопроникнення культур.

5. Кордон як «вулиця» – простір співіснування, у якому сторони визнають право іншого бути присутнім.

Кордони рідко бувають симетричними. Одна сторона часто має більшу свободу перетину, ніж інша (наприклад, Ізраїль – Палестинська автономія). Крім того, кордони – це не лише лінії, а й ширші території, де розгортається взаємодія влади, культури, ідентичності. Вони можуть бути як фізичними зонами контролю, так і символічними просторами, у яких проявляється влада у формі дискурсу, заборони чи опору (Donnan, & Wilson, 2007, s. 69).

На думку А. Киридон і С. Трояна, сучасні європейські кордони набули нових змістів унаслідок трансформацій після завершення Холодної війни. Йдеться насамперед про розпад СРСР, розширення НАТО, створення Європейського Союзу та формування Шенгенського простору й розвиток транскордонної співпраці (Kutydon, & Trojan, 2014, s. 14). У цьому контексті вони пропонують розглядати, зокрема, географічний (політично-територіальний), геополітичний (військово-політичний), транскордонний або єврорегіональний (наддержавний), ідентичнісний (цивілізаційний), фінансовий (економічний), демократичний (ціннісний) виміри кордонів.

Перетин кордонів – це не лише фізичний акт, а й психологічний досвід. Під час перетину відбуваються зміни у свідомості, системі цінностей і поведінці особи. Р. Капусцінський описував цей момент як подію великого емоційного напруження: «Я задумувався над тим, що ми переживаємо, коли перетинаємо кордон. Що відчувається? Про що думається? Це повинен бути момент великої емоції, хвилювання, напруженості. Як там – на тому боці? Мабуть, інакше. Але що це означає: інакше? Який воно має вигляд? На що схоже? А може, воно ні на що не схоже з того, що я знаю, і тому незрозуміле, неуявлюване» (Kapuściński, 2004, s. 13). Цей досвід інакшості є важливим для розуміння соціальної природи кордонів, адже вони завжди співвідносяться з образом «іншого».

Сучасні дослідження також наголошують на появі «невидимих» і «віртуальних» кордонів, що визначають соціальні дистанції без фізичної

присутності. «Кордони, хоч як надійно вони охороняються, – відзначила Я. Верменич, – ніколи не були непроникними; частіше вони самі виступають в ролі контактних зон. Для культурних обмінів ця обставина мала подеколи вирішальне значення, бо на порубіжжі формувався новий тип особи і багато в чому відмінний тип суспільних відносин» (Верменич, 2011, с. 31).

У добу глобалізації кордони змінили свій характер. Вони стали водночас і більш проникними, і більш складними. Фізичні бар'єри поступаються місцем символічним, культурним, інформаційним. У цьому контексті виникає явище «нетериторіального» перетину або контактів типу *IP-to-IP*, що заміщують безпосереднє спілкування *face-to-face*. Такі цифрові взаємодії створюють умови для знайомства з «іншим» без посередників і без тиску групових стереотипів. Водночас ці інтеракції дозволяють зберігати відчуття власної територіальності та «нетериторіального» перетину кордонів, спілкування з іншою культурою залишаючись у своїй країні, місті чи в будинку (Lis, 2008, s. 44–45).

Підсумовуючи, слід констатувати, що кордони в соціоісторичному вимірі є не лише географічними, а насамперед соціокультурними феноменами. Вони можуть виступати в якості чинника розвитку або перешкоди, простору відчуження чи поля комунікації. Р. Альба справедливо зазначав: «Кордони окреслюють різні індивідуальної та колективної ідентичності так, що індивіди постійно усвідомлюють, з якого боку кордону вони знаходяться» (Alba, 2005, p. 22). У цьому сенсі межі набувають не стільки географічних, просторових властивостей, скільки ідентифікаційних характеристик.

Прикордоння в соціоісторичному вимірі. Прикордоння є складним соціокультурним явищем, що поєднує просторові, політичні, культурні та ідентифікаційні виміри. Воно має різні ознаки, функції та способи розмежування і водночас поєднання людей, груп, культур. На відміну від кордону, який зазвичай фіксує межу, прикордоння має більш реальний і динамічний характер, оскільки відображає безпосередню контактну зону соціальних взаємодій. Території, прилеглі до державних меж, вирізняються особливою «межевою соціальністю» або специфічним типом соціальної поведінки, ментальності та комунікацій, що формуються під впливом взаємодії різних культурних і політичних традицій (Gupta, & Ferguson, 1997, p. 1–46).

Згідно конструктивістського підходу, прикордоння розглядається у якості соціального конструкту, що формується як унаслідок свідомих політичних і культурних дій, так і «самоорганізовано», тобто упродовж тривалих історичних періодів під впливом структурних чинників. У цьому розумінні кордон є створеним чи сконструйованим суспільним інститутом, який водночас впливає на ідентичність, систему цінностей і життєві орієнтири людини (Бенчак, 2021, с. 64). Найширше прикордоння можна

розуміти як зустріч «Я» з «Іншим» – особистості, групи чи культури з чужим, невідомим, інакшим. Така зустріч, за своїм змістом, є неминучою і становить сутність людського співіснування. Прикордоння виступає простором діалогу між парадигмами, де розгортається рефлексія над цінностями, ідентичністю, толерантністю й комунікацією.

Р. Козеллек розглядав прикордоння як часово-просторову площину, на якій стикаються різні історичні пласти з потенційними лініями розлому, що можуть актуалізуватися у момент соціальної чи політичної напруги (Козеллек, 2006, с. 22). У свою чергу, М. Голька визначав прикордоння як територію взаємодії між соціальними суб'єктами, розташованими по обидва боки кордону. Цей підхід розвиває В. Кравченко, наголошуючи, що прикордоння завжди передбачає відкриття нового, адже на нього можна дивитися з багатьох перспектив (Кравченко, 2020).

Проблема дефініювання прикордоння лишається однією з найбільш дискусійних. А. Садовський пропонує трактувати його у трьох основних аспектах: а) як територію або простір; б) як сферу суспільно-культурних контактів; в) як форму суспільної свідомості (Sadowski, 1995, s. 35). На його думку, прикордоння є простором «перехідних культур» з постійним змішуванням і взаємопроникненням традицій. Культурні межі тут не мають дихотомічного характеру, адже на одній території переплітаються мовні, релігійні, історичні й етнічні критерії, що створює ефект багатовимірної ідентичності. Таким чином, ідентифікація з прикордонням, є розмитою, амбівалентною, часто позначеною станом «міжкультурної невизначеності».

М. Бахтін, розвиваючи культурно-філософський вимір цієї проблеми, підкреслював, що всі галузі культури існують на межах чи пограничах: вони взаємопроникають і перетинаються, утворюючи мережу постійного діалогу (Witkowski, 2000, s. 99). Людина постійно живе «на прикордонні» – між власним і чужим, між усталеним і невизначеним. Прикордоння треба означити як простір диференціацій і зустрічей, де «можна порівнювати, відкривати, дивуватися чи вести переговори» (Grzybowski, 2009, s. 57). Залежно від рівня суспільної свідомості, можна виокремити зовнішні та внутрішні прикордоння. Перші зумовлені територіальними і політичними факторами, а другі існують усередині тієї самої спільноти у вигляді соціокультурних, етнічних або мовних поділів (Nowicka, 1999, s. 13-22).

У науковій традиції (див., напр.: Nikitorowicz, 1995, s. 11) прикордоння характеризують у чотирьох основних вимірах:

1. Територіальний вимір – простори, на яких співіснують дві чи більше культурні групи (національні, етнічні, мовні, релігійні). Це периферійні зони, що розташовані біля державних меж і віддалені від політичних центрів, де ухвалюються ключові рішення.

2. Змістовно-культурний вимір – система норм, звичаїв і традицій, що регулюють міжкультурне співіснування. Ці правила створюють можливість

вибору між кількома культурними моделями та формують феномен «серединної культури», тобто культури компромісу і взаємного пристосування.

3. Інтерактивний вимір – процес і результат міжлюдського спілкування, побудованого на основі переговорів, культурного діалогу та спільного символічного спадку. Це перехід від монологу до діалогу чи полілогу культур, від стереотипів до взаєморозуміння.

4. Індивідуальний вимір – особистісне прикордоння, де людина визначає своє місце між локальною ідентичністю («мала батьківщина») та ширшими національними чи цивілізаційними колами. Це простір індивідуального зростання і творення власного «внутрішнього світу».

Я. Верменич пропонує систематизацію типів прикордонь за їхніми функціями (Верменич, 2021, с. 58–59). Вона виокремлює: а) стикове прикордоння, де домінує бар'єрна функція; б) перехідне прикордоння, орієнтоване на культурну взаємодію; в) фронтірне прикордоння, що має характер регіону освоєння. При цьому, залежно від ступеня культурної дистанції між спільнотами, прикордоння можуть бути культурно-варіативними або культурно-протиставленими, а за характером домінуючих культур – бікультурними, полікультурними, симетричними чи асиметричними.

Таким чином, можна стверджувати, що кордони виступають як маркер організації особливої реальності, а специфіка існування зони кордону зумовлює феноменологію соціокультурного пограниччя. Прикордоння в соціоісторичному вимірі є не лише географічним простором, а й динамічним соціокультурним феноменом, де формуються нові ідентичності, наративи і типи міжлюдських взаємин. Воно поєднує простір зустрічі та простір напруги, а його вивчення дає змогу глибше зрозуміти механізми культурної взаємодії, трансформації ідентичностей і соціальної адаптації у світі, який дедалі частіше постає «пограничним».

Співвідношення між кордонами і прикордоннями. Взаємозв'язки між кордонами та прикордоннями і між прикордоннями й територіями, мають як спільні риси, так і суттєві відмінності. Кордон і прикордоння – це не лише просторові категорії, а й соціокультурні взаємозалежні феномени. М. Голька резонно підкреслив, що прикордоння передують встановленню кордону в історичному сенсі (див.: Golka, 2010, s. 280–282): воно виникає там, де вже існує зона взаємодії між групами, а сам кордон є наслідком процесу осіlosti людських спільнот і спроб інституційного впорядкування їхніх взаємин. Кордон, у цьому контексті, постає результатом еволюції соціальної потреби регулювати суперництво за обмежені ресурси на основі формування засад просторової, політичної та культурної організації суспільства.

Кордони можуть мати різні типи й рівні дії – від локальних до глобальних, від природних до символічних. Ю. Хлебовчик, аналізуючи соціальні функції кордонів, виокремлював ступені їх проникності, що відображають міру відкритості суспільства до зовнішніх контактів (Chlebowczyk, 1983). Автор підкреслював, що спостерігається або чіткі межі, що визначають території співіснування окремих груп, напр., словаків і угорців (стикові прикордоння), або відсутність чіткої демаркаційної лінії: так відбувається тоді, коли певну територію населяють споріднені спільноти з мовно-етнічного погляду, як серби і хорвати (перехідні прикордоння).

Г. Бабінський, продовжуючи цю лінію, наголошував, що ступінь проникності кордону безпосередньо впливає на характер прикордоння: відкриті межі стимулюють комунікацію й обмін, а закриті продукують ізоляцію, упередження та культурну замкненість (Babiński, 2001, s. 69-82). Він виокремлював концепцію старого і нового прикордоння. Перше має рестрикційні кордони (це радше стикове прикордоння, з виразними територіальними і культурними межами, з великими цивілізаційними дистанціями між спільнотами, які їх населяють), друге пов'язується з вільнішими кордонами (перехідне прикордоння, значне проникання культур).

Динаміка ставлення до кордону змінюється залежно від політичних контекстів. Й. Мілюска, посилаючись на дослідження А. Саксона 2003 р., зазначає, що перед вступом Польщі до Європейського Союзу серед мешканців польсько-німецького прикордоння переважало відчуття настороженості до німців, яких сприймали як потенційну загрозу. Однак після розширення ЄС і зменшення бар'єрної функції західного кордону це ставлення поступово трансформувалося: «німецькість» почала сприйматися не як «чужість», а як «іншість» – відмінність, з якою можна співіснувати (Miluska, 2018 s. 58–59).

Процеси глобалізації, що охопили практично всі сфери, призвели до відкриття багатьох державних кордонів і послаблення контролю за рухом людей, капіталу й ідей. Кордони перестали виконувати ті самі функції, які мали ще в кінці ХХ ст. Проте паралельно з процесом розмивання меж спостерігається й зворотна тенденція до посилення охорони кордонів, їх «ущільнення» у стратегічно вразливих регіонах. Таким чином, у сучасному світі одночасно відбуваються процеси відкриття та закриття, що створює поліфонію кордонних і прикордонних станів. Водночас не можна нехтувати й тим фактом, що «прикордоння все частіше виступає в якості об'єкта експансіоністських зазіхань та плацдарму для проведення різноманітних акцій, так чи так спрямованих на підрив національної незалежності та територіальної цілісності сучасних суверенних держав» (Контроверсійні практики розвитку прикордоння, 2021, с. 7).

Польська наукова традиція пропонує розширене розуміння прикордоння, не обмежене державними границями. Йдеться про символічні кордони, що можуть існувати поза фізичним простором, але визначають структуру культурних взаємодій і соціальної пам'яті. Такі «фантомні кордони» є спадком історичних поділів, зміщень або ліквідацій державних меж і залишають відбиток у соціальній свідомості місцевих спільнот. Це так звані громади «довгого тривання», у яких етнічна й культурна різноманітність співіснує з множинністю соціокультурних меж. У таких випадках прикордоння може виникати навіть далеко від сучасного державного рубежу, якщо простір зберігає пам'ять про минулі розмежування.

Отже, прикордоння охоплюють місця, які можна сприймати і ділити територіально, просторово, ментально; вони визначені конкретними кордонами або уявлені. А. Садовський вважає, що окремі прикордоння можна трактувати як реальні території, розміщені в конкретному просторі, а також як уявлені території – стійкі конструкти в суспільній свідомості (Sadowski, 2019, s. 37.). Водночас будь-яке прикордоння, реальне чи символічне, не можна відривати від державного виміру: воно завжди передбачає наявність владного компонента, адже саме держава визначає режими функціонування своїх меж.

В українській історичній науці й гуманітаристиці загалом вагоме значення має підхід Я. Верменич (Верменич, 2012, с. 90). Вона акцентує увагу на «новому баченні пограниччя» – не лише як специфічного ареалу людського буття, а як динамічного простору взаємодії, що має власні ресурси розвитку й продукує нові типи особистості. У цьому просторі «чужий» постійно присутній поруч, тому ставлення до нього варіюється від «іншого» до «ворога», але зрештою переважає орієнтація на контакт і діалог. Саме у взаємодії народжуються соціокультурні інновації, що підсилюють потенціал регіонів по обидва боки кордону. Так формується особливий тип регіональної ідентичності, у якій кордон сприймається не лише як «рубіж» чи «периферія», а як «відкриті ворота», тобто простір міжкультурної комунікації та взаємовпливів.

Загалом, попри символічне наповнення, територіальний аспект залишається невід'ємним компонентом прикордоння. Утім, не кожен контакт культур можна назвати прикордонним: у добу глобалізації, коли просторові й комунікаційні бар'єри зменшуються, точки міжкультурного дотику множаться – від великих міст до лєтовищ і цифрових платформ. Тому доцільно зберегти поняття «прикордоння» для опису сталих, тривалих форм взаємодії, що ґрунтуються на постійному проживанні спільнот, а не на короткотривалому контакті. Різноманітність прикордонь зумовлює різні підходи до їхнього осмислення в соціоісторичній перспективі. Кордон тут постає не

лише лінією розмежування, а й каталізатором розвитку культурної ідентичності, соціальної адаптації та просторового і символічного діалогу.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що феномен кордону та прикордоння є не лише географічною або політико-адміністративною категорією, а насамперед соціоісторичним конструктом, який постійно перебуває в еволюції, трансформації, динаміці. У різні епохи кордони виконували різні функції – від оборонних і сакрально-символічних у традиційних суспільствах до ідентифікаційних, економічних і комунікаційних у модерних і постмодерних контекстах. Вони формувалися не лише як просторові лінії поділу, а як своєрідні зони зустрічі культур, інтересів, мов, релігій і соціальних практик. У ході таких інтеракцій народжувалися нові ідентичності та типи взаємодії.

У соціоісторичному вимірі кордони виявляють амбівалентну природу: з одного боку, вони забезпечують упорядкування простору, політичну стабільність і безпеку, а з іншого – виступають осередками конфліктності, конкуренції, стигматизації «іншого». Саме тому прикордоння варто розглядати не лише як периферію державного суб'єкта, а також у якості лабораторії історичних процесів, де відбувається перехрещення імперських, національних і цивілізаційних траєкторій.

Упродовж історії поняття кордону зазнавало істотної еволюції: від «лінії розмежування» до «простору взаємодії» та «місця пам'яті». У XX–XXI ст. процеси глобалізації, регіональної інтеграції й одночасної фрагментації політичного простору привели до глибокої трансформації кордонів. Вони дедалі частіше набувають гібридного характеру, поєднуючи фізичну, культурну, віртуальну та ментальну компоненти. У цьому сенсі сучасні кордони функціонують як соціальні інститути, що визначають не лише мобільність людей, капіталів і товарів, а й моделі колективної пам'яті, уявлення про національну безпеку, історичну справедливість і культурну спадкоємність.

Таким чином, у соціоісторичній перспективі кордони та прикордоння постають не як статичні межі, а як динамічні структури, які одночасно віддзеркалюють і спрямовують історичний розвиток суспільств. Їхнє вивчення дає змогу глибше зрозуміти сучасні історичні процеси доби глобальних трансформацій, коли кордони дедалі частіше існують у кіберпросторі, комунікаційних мережах, сфері інформаційної безпеки та медійному дискурсі. Особливо важливими і перспективними, на наш погляд є кілька напрямків. Насамперед йдеться про порівняльне дослідження прикордонь різних цивілізаційних ареалів для виявлення універсальних і специфічних закономірностей функціонування кордонів у контексті культурного взаємопроникнення. Також для нас не лише академічне, а й суспільно-практичне значення має дослідження українського прикордоння як простору взаємодії історичних досвідів і ціннісних систем, зокрема в

контексті протидії російській агресії, що радикально вплинула на сприйняття кордонів і прикордонних територій крізь призму захисту державного суверенітету і територіальної цілісності.

Подяка. Висловлюємо вдячність рецензентам за конструктивні зауваження, побажання та консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бенчак, О. (2021). Соціологічні виміри кордонів і транскордонних взаємодій: дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 239 с.

Бессідіна, Г. (2018). Порівняльний аналіз основних концепцій у філософії Норберта Еліаса і П'єра Бурдьє, с. 145–150. Режим доступу: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2018/ephd_2018_4_2/25.pdf

Верменич, Я. (2011). Історична лімологія: проблеми концептуалізації. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Вип. 5. С. 29–48.

Верменич, Я. (2012). Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Вип. 6. С. 67–90.

Верменич, Я. (2021). Кордони та пограниччя в дискурсивному просторі соціогуманітаристики: теоретичні проскції. *Вісник НАН України*. № 7. С. 55–70.

Козеллек, Р. (2006). Часові пласти. Дослідження з теорії історії, Дух і літера, Київ, 429 с.

Контроверсійні практики розвитку прикордоння (2021): світовий досвід узгодження суперечностей. Науково-аналітична доповідь. А.І. Кудряченко (кер. авт. колективу), В.В. Солошенко, О.Ф. Деменко [та ін.], Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», Київ, 192 с.

Кравченко Володимир (2020). «Люди, які й досі живуть в символічному світі, вважають, що, змінивши символи, вони змінюють соціальну реальність». Режим доступу: <https://uamoderna.com/jittepis-istory/volodymyr-kravchenko/>

«Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження, форум. (2010). Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lepiavko_Serhii/Poverkh_kordonu_kontseptsiia_prykordonn_ia_iak_obiekt_doslidzhennia.pdf

Українське суспільство в умовах війни. Рік 2024: Колективна монографія, С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, член.-кор. НАН України, д. соц. н. С. Дембіцького, Інститут соціології НАН України, Київ, 450 с.

Alba, R. (2005). Bright vs. blurred boundaries: Second-generation assimilation and exclusion in France, Germany, and the United States, *Ethnic and Racial Studies*, 28 (1), pp. 20–49.

Babiński, G. (2001). Pogranicza stare i nowe. Ciągłą zmiana procesów społecznych, In K. Krzysztofka & Sadowski A. (red.), *Pogranicza etniczne w Europie. Harmonia i konflikty*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, ss. 69–82.

Chlebowczyk, J. (1983). O prawie do bytów małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII wieku do początków XX wieku), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 475 s.

Cohen, A.R. (2023). Symboliczne konstruowanie wspólnoty, przekł. K. Siekierski, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa, 190 s.

Donnan, H., & Wilson, T. (2007). Granice tożsamości, narodu, państwa, przekł. M. Głowacka-Grajper, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 235 s.

Golka, M. (2010). Imiona wielokulturowości, Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa, 482 s.

Grzybowski, P. (2009). Edukacja europejska – od wielokulturowości ku międzykulturowości, Oficyna Wydawnicza Implus, Kraków, 476 s.

Gupta, A., & Ferguson, J. (1997). Discipline and practice: “the field” as site, method, and location in anthropology, In A. Gupta & Ferguson J. (Eds.), *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science*, Univ. Calif. Press, Berkeley, pp. 1–46.

Kapuściński, R. (2004). Podróż z Herodotem, Wydawnictwo Znak, Kraków, 118 s.

Kaźmierska, K. (2023). Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Marty Kisały-Bednarz pt. „Pamięć przeszłości a tożsamość narracyjna byłych mieszkańców nieistniejących miejscowości w województwie podkarpackim oraz ich potomków”, available at: <https://www.ur.edu.pl/files/ur/import/private/22/Postepowania/207%20Recenzja%201.pdf>

Kyrydon, A., & Trojan, S. (2014). Granice i pogranicze współczesnej Europy: dynamiczne pole oddziaływania w wymiarze tożsamości i pamięci historycznej, In *Na pograniczach. Pamięć-historia-kultura*, t. II, pod red. A. Chudzik, D. Wojałkowskiego, Państwowa Wyższa szkoła Zawodowa im. Jana Grodka, Sanok, ss. 11–30.

Lis, A. (2008). Ku „nowemu” pograniczu: zagadnienia granicy i inności w rozważaniach nad współczesnym pograniczem, *Pogranicze. Studia Społeczne*, T. XIV, ss. 31–49.

Miluska, J. (2018). Pogranicze w życiu jednostki i grup społecznych – fakty i kontrowersje, *Człowiek i społeczeństwo*, T. XLV, ss. 47–66.

Nikitorowicz, J. (1995). Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa, Wydawnictwo Trans Humana, Białystok, 178 s.

Nowicka, E. (1999). Badanie pogranicza. Kilka propozycji metodologicznych, *Pogranicze. Studia Społeczne*, T. 8, S. 13–22.

Sadowski, A. (1995). Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców, Trans Humana, Białystok, 269 p.

Sadowski, A. (2019). Społeczeństwo wielokulturowe z perspektywy pogranicza, NOMOS, Kraków, 252 s.

Słota, I. (2022). Tożsamość narodowa ukraińskich studentów studiujących w południowo-wschodniej Polsce. Praca doktorska, Rzeszów, 525 s. available at: <https://repozytorium.ur.edu.pl/server/api/core/bitstreams/810a8b5f-30b5-4a5f-9383-4b0e5b838527/content>

Studia nad granicami i pograniczami. (2020). Leksykon, pod red. E. Opilowskiej, M. Dębickiego, K. Dolińskiej i innych, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 522 s.

Witkowski, L. (2000). Uniwersalizm pogranicza. O semiotyce kultury Michaiła Bachtina w kontekście edukacji, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 234 s.

References

Benchak, O. (2021). Sotsiologichni vymiry kordoniv i transkordonnykh vzayemodiy: dys. ... kand. sots. nauk: 22.00.04, L'vivs'kyi natsional'nyi universytet imeni Ivana Franka, L'viv, 239 s. [In Ukrainian].

Besyedina, H. (2018). Porivnyal'nyy analiz osnovnykh kontseptsiy u filosofiyi Norberta Eliasa i P'yera Burd'ye, s. 145–150. Rezhym dostupu: https://ephd.cz/wp-content/uploads/2018/ephd_2018_4_2/25.pdf. [In Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2011). Istorychna limolohiya: problemy kontseptualizatsiyi. *Rehional'na istoriya Ukrayiny. Zbirnyk naukovykh statey*. Vyp. 5. Ss. 29–48. [In Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2012). Pohranychchya yak sotsiokul'turnyy fenomen: prostorovy vymir. *Rehional'na istoriya Ukrayiny. Zbirnyk naukovykh statey*. Vyp. 6. Ss. 67–90. [In Ukrainian].

Vermenych, Ya. (2021). Kordony ta pohranychchya v dyskursyvnomu prostori sotsiohumanitarystky: teoretychni proyeksyyi. *Visnyk NAN Ukrayiny*, № 7. Ss. 55–70. [In Ukrainian].

Kozellek, R. (2006). Chasovi plasty. Doslidzhennya z teorii istoriyi, Dukh i litera, Kyiv, 429 s. [In Ukrainian].

Kontroversiyni praktyky rozvytku prykordonnya (2021): svitovyy dosvid uz-hodzhennya superechnostey. Naukovo-analitychna dopovid'. A.I. Kudryachenko (ker. avt. kolektyvu), V.V. Soloshenko, O.F. Demenko [ta in.], Derzhavna ustanova «Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny», Kyiv, 192 s. [In Ukrainian].

Kravchenko Volodymyr (2020). «Lyudy, yaki y dosi zhyvut' v symvolichnomu sviti, vvazhayut', shcho, zminyvshy symvoly, vony zminyuyut' sotsial'nu real'nist'». Rezhym dostupu: <https://uamoderna.com/jittepis-istory/volodymyr-kravchenko/>. [In Ukrainian].

«Poverkh kordonu»: kontseptsiya prykordonnya yak ob'yekt doslidzhennya, forum. (2010). Rezhym dostupu: https://shron1.chtyvo.org.ua/Lepiavko_Serhii/Poverkh_kordonu_kontseptsii_prykordonnia_iak_obiekt_doslidzhennia.pdf. [In Ukrainian].

Ukrayins'ke suspil'stvo v umovakh viyny. Rik 2024: Kolektyvna monohrafiya, S. Dembits'kyi, O. Zlobina, N. Kostenko ta in.; za red. chlen. kor. NAN Ukrayiny, d. filos. n. Ye. Holovakhy, chlen.-kor. NAN Ukrayiny, d. sots. n. S. Dembits'koho, Instytut sotsiologiyi NAN Ukrayiny, Kyiv, 450 s. [In Ukrainian].

Alba, R. (2005). Bright vs. blurred boundaries: Second-generation assimilation and exclusion in France, Germany, and the United States, *Ethnic and Racial Studies*, 28 (1), pp. 20–49. [In English].

Babiński, G. (2001). Pogranicza stare i nowe. Ciągłą zmiana procesów społecznych, In K. Krzysztofka & Sadowski A. (red.), *Pogranicza etniczne w Europie. Harmonia i konflikty*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, ss. 69–82. [In Polish].

Chlebowczyk, J. (1983). O prawie do bytów małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII wieku do początków XX wieku), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 475 s. [In Polish].

Cohen, A.R. (2023). Symboliczne konstruowanie wspólnoty, przekł. K. Siekierski, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa, 190 s. [In Polish].

Donnan, H., & Wilson, T. (2007). *Granice tożsamości, narodu, państwa*, przeł. M. Głowacka-Grajper, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 235 s. [In Polish].

Golka, M. (2010). *Imiona wielokulturowości*, Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa, 482 s. [In Polish].

Grzybowski, P. (2009). *Edukacja europejska – od wielokulturowości ku międzykulturowości*, Oficyna Wydawnicza Implus, Kraków, 476 s. [In Polish].

Gupta, A., & Ferguson, J. (1997). Discipline and practice: “the field” as site, method, and location in anthropology, In A. Gupta & Ferguson J. (Eds.), *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Field Science*, Univ. Calif. Press, Berkeley, pp. 1–46. [In English].

Kapuściński, R. (2004). *Podróże z Herodotem*, Wydawnictwo Znak, Kraków, 118 s. [In Polish].

Kaźmierska, K. (2023). Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Marty Kisały-Bednarz pt. „Pamięć przeszłości a tożsamość narracyjna byłych mieszkańców nieistniejących miejscowości w województwie podkarpackim oraz ich potomków”, available at: <https://www.ur.edu.pl/files/ur/import/private/22/Postepowania/207%20Recenzja%201.pdf>. [In Polish].

Kyrydon, A., & Trojan, S. (2014). Granice i pogranicze współczesnej Europy: dynamiczne pole oddziaływania w wymiarze tożsamości i pamięci historycznej, In *Na pograniczach. Pamięć-historia-kultura*, t. II, pod red. A. Chudzik, D. Wojałkowskiego, Państwowa Wyższa szkoła Zawodowa im. Jana Grodka, Sanok, ss. 11–30. [In Polish].

Lis, A. (2008). Ku „nowemu” pograniczu: zagadnienia granicy i inności w rozważaniach nad współczesnym pograniczem, *Pogranicze. Studia Społeczne*, T. XIV, ss. 31–49. [In Polish].

Miluska, J. (2018). Pogranicze w życiu jednostki i grup społecznych – fakty i kontrowersje, *Człowiek i społeczeństwo*, T. XLV, ss. 47–66. [In Polish].

Nikitorowicz, J. (1995). *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, Wydawnictwo Trans Humana, Białystok, 178 s. [In Polish].

Nowicka, E. (1999). Badanie pogranicza. Kilka propozycji metodologicznych, *Pogranicze. Studia Społeczne*, T. 8, S. 13–22. [In Polish].

Sadowski, A. (1995). *Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców*, Trans Humana, Białystok, 269 p. [In Polish].

Sadowski, A. (2019). *Spółczesność wielokulturowa z perspektywy pogranicza*, NOMOS, Kraków, 252 s. [In Polish].

Ślota, I. (2022). *Tożsamość narodowa ukraińskich studentów studiujących w południowo-wschodniej Polsce. Praca doktorska*, Rzeszów, 525 s. available at: <https://repozytorium.ur.edu.pl/server/api/core/bitstreams/810a8b5f-30b5-4a5f-9383-4b0e5b838527/content>. [In Polish].

Studia nad granicami i pograniczami. (2020). *Leksykon*, pod red. E. Opiłowskiej, M. Dębickiego, K. Dolińskiej i innych, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, 522 s. [In Polish].

Witkowski, L. (2000). *Uniwersalizm pogranicza. O semiotyce kultury Michaiła Bachtina w kontekście edukacji*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 234 s. [In Polish].

Troyan S., Rumak A. BORDERS AND BORDERLANDS IN THE SOCIO-HISTORICAL DIMENSION

Abstract

The aim of the article is to highlight the essence of the phenomenon of borders and borderlands in the socio-historical dimension, to analyze their evolution from geopolitical and administrative boundaries to complex cultural, identification and symbolic spaces of interaction. The authors consider the border as a multi-level construct that simultaneously structures space, organizes social relations and reflects civilizational transformations. **The methodological basis of the study** is based on an interdisciplinary approach that combines historiosophical, sociological, cultural and political analysis. Historical and structural-functional methods and principles of scientificity, historicism, systematics and generalization are used. **Scientific novelty.** The article substantiates the position that the border is not only a line of demarcation, but primarily a dynamic social and cultural phenomenon. The interpretation of the borderland as a space of meeting, interaction-interaction and civilizational, ethnocultural and political mutual influences is proposed. The role of borders in the formation of national identities and in the rethinking of historical narratives in the modern world is revealed. **Conclusions.** It is generalized that borders in the socio-historical dimension appear as a reflection of social transformations and determine the direction of their development. In the globalized era, they are increasingly becoming hybrid in nature and combine physical, mental and symbolic components. The analysis shows that the borderland is turning into a kind of "laboratory of history", where new models of coexistence, tolerance and self-identification are being formed. Understanding the socio-historical nature of borders is of great importance for understanding modern processes in international relations, as well as for forming strategies for overcoming conflict and strengthening cultural dialogue in Europe and the world.

Keywords: border, borderland, socio-historical dimension, symbolic space, borderland person, identity, cultural interaction.

Troyan S., Rumak A. GRANICE I POGRANICZA W WYMIARZE SPOŁECZNO-HISTORYCZNYM

Streszczenie

Celem artykułu jest uwypuklenie istoty zjawiska granic i pograniczy w wymiarze społeczno-historycznym, analiza ich ewolucji od granic geopolitycznych i administracyjnych do złożonych kulturowych, identyfikacyjnych i symbolicznych przestrzeni interakcji. Autorzy traktują granicę jako wielopoziomowy konstrukt, który jednocześnie strukturyzuje przestrzeń, organizuje relacje społeczne i odzwierciedla przemiany cywilizacyjne. **Podstawy metodologiczne badania** opierają się na podejściu interdyscyplinarnym, łączącym analizę historyczno-fizyczną, socjologiczną, kulturową i polityczną. Wykorzystano metody historyczne i strukturalno-funkcjonalne oraz zasady naukowości, historyzmu, systematyki i generalizacji. **Nowatorstwo naukowe.** Artykuł uzasadnia stanowisko, że granica jest nie tylko linią demarkacyjną, ale przede wszystkim dynamicznym zjawiskiem społecznym i kulturowym. Zaproponowano interpretację pogranicza jako przestrzeni spotkania, interakcji-oddziaływania oraz wzajemnych wpływów cywilizacyjnych, etnokulturowych i politycznych. Uzasadniono rolę granic w kształtowaniu tożsamości narodowych i reinterpretacji narracji historycznych we

współczesnym świecie. **Wnioski.** Uogólniono, że granice w wymiarze społeczno-historycznym stanowią odzwierciedlenie przemian społecznych i wyznaczają kierunek ich rozwoju. W epoce globalizacji nabierają one coraz bardziej hybrydowego charakteru, łącząc elementy fizyczne, mentalne i symboliczne. Analiza pokazuje, że pogranicze przekształca się w swoiste „laboratorium historii”, w którym kształtują się nowe modele współistnienia, tolerancji i samoidentyfikacji. Wyjaśnienie społeczno-historycznego charakteru granic ma ogromne znaczenie dla zrozumienia współczesnych procesów w stosunkach międzynarodowych, a także dla kształtowania strategii przewyższania konfliktów i wzmacniania dialogu kulturowego w Europie i na świecie.

Słowa kluczowe: granica, pogranicze, wymiar społeczno-historyczny, przestrzeń symboliczna, osoba pogranicza, tożsamość, interakcja kulturowa.

Статтю надіслано до редколегії 17.10..2025 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.11.2025 р.